

az iskolakultúra 2010/7-8 melléklete

Megjelent: az ELTE Pedagogikum támogatásával.

Az életreform „megmentés” motívumának megjelenése a 20. század eleji magyar pedagógiai sajtóban, a *Népművelés* példája alapján

„Harangszót hallok, – a jövőendő harangszavát. Templomot látok a messze-
ségben, – a magyar népműveltség templomát. Mindnyájan, akiknek lelkében
él a vágyakozás egy szebb, boldogabb jövőendő után... – sóvárogva keressük
a messzeségben az igazi emberi kultúra templomát... És ez a törekvés
idősebb...; ezen fordul meg egész jövőendőnk, – ez ma a magyar nemzet lét-
kérdése.” (Bárczy, 1906, 3–4. o.)

*Tanulmányom egy nagyobb lélegzetű OTKA kutatáshoz kapcsolódik,
amely az életreform-mozgalmaknak a magyar pedagógiai
nyilvánosság alakulására gyakorolt hatásával foglalkozik. Ennek
részeként jelen munkámban azt vizsgálom, hogy miként jelenik meg
az életreform egyik alapvető motívuma, az úgynevezett „megmentés”
motívum a hazai pedagógiai folyóiratokban.*

Bevezetés

Pukánszky Béla (2005, 9. o.) meghatározása nyomán az életreform-motívumokat, jelen esetben a megmentés motívumát az általa megfogalmazott gyermekszemlélet, gyermekkép, gyermekfelfogás fogalmakhoz kapcsolva vizsgálom: „A gyermekkép önmagában is komplex fogalom, benne a gyermekkel kapcsolatos gondolatok, vélemények elvont ideák formájában öltenek testet. A gyermek ezen a síkon többnyire eszményített, gyakran mitizált alakban jelenik meg az adott korszak és az adott társadalom »magas« kultúrájában [...] Megmutatja azt, amilyennek látni szerették volna, amilyenre alakítani kívánták a felnőtt generációk koruk gyermekeit.

Miként azt Ehrenhard Skiera (2005, 23–24. o.) a reformpedagógia és az életreform mozgalmak kapcsolatát elemző tanulmányában megállapítja, a mozgalmak hatására a reformpedagógia gyermekképében alapvető motívumként jelennek meg az olyan retorikai elemek, mint: megmentés, megváltás, fejlődés, visszatérés, védelem. A „gyermekből való kiindulás pedagógiája” egy olyan élettér, életlehetőség és iskolai környezet kialakítását kívánta létrehozni, amelyben a gyermeki szükségleteknek megfelelő feltételeket nyújthat, így biztosítva a jövő generációjának megmentését az életidegen környezettől és életidegen önmagától.

A pedagógiai reformmozgalmak kibontakozásának eszmei hátterében álló életreform-törekvések kialakulásában jelentős szerepet játszottak a századforduló gyors társadalmi átalakulása, az iparosodás és az ezzel együtt járó urbanizáció folyamatai. A nagyvárosi ember a „robbanásszerű” iparosodás eredményeképpen egyre jobban eltávolodott a ter-

mészettől, természetességtől, emberi kapcsolatai tönkrementek. Veszélybe került az ember saját benső énje a mechanizált világ és munka világában, ahol a test-lélek-szellem harmonikus egységének bomlása indult meg (Németh, 2002, 35. o.). Így a gyors ipari fejlődés árnyoldalait kritikai hangon ostromozó életreform-mozgalmak az emberi világ meggyógyulásának lehetőségét keresték: egyrészt hangsúlyozták a technikai civilizáció megváltoztatásának szükségességét, másrészt az emberi élet megváltoztatásának „kötelességét” hirdették (Németh, 2005, 253. o.). A különböző életreform-törekvések, mint például a természetgyógyászat, öltözködési reform, a „szabad test kultúrája”, táplálkozási reform, vegetárianizmus, antialkoholista mozgalmak, ifjúsági mozgalmak, szexuálreform, kertvárosépítő, művészeti és vallási mozgalmak egyaránt jelzik az egyre súlyosabb problémákat okozó iparosodás és urbanizáció válságjeleit. Miként Németh András (2000, 136. o.) megfogalmazza: „A széles körű iskolareform-mozgalom azzal a modern kor válságjelenségeire irányuló társadalom-, illetve kultúrakritikával párhuzamosan, illetve annak részeként jelentkezett [...] új kérdéseinek az individuum által való megválaszolását célzó, az életforma reformjára irányuló mozgalmak megalapozására szolgált.” „A jövő felé fordított arc” az egyéni és társadalmi változtatás igényével lépett fel, a változtatás megvalósításának kulcsszereplője a gyermek lett.

Az életreform-mozgalmak kulcsmotívuma a megmentés („Rettung”), amelynek háttérében szintén erőteljes társadalomkritikai szemléletmód áll. A modern korban a társadalmi és gazdasági fejlődése nyomán jelentkező problémák tönkreteszik az embert, különösképpen a fejlődő gyermeket, és ezeknek a károsító tényezőknek az orvoslására nem alkalmas sem a korszerűtlen egészségügyi ellátás, sem az egészségtelen iskolai környezet. A gyermek megmentéséhez az első lépés a rá leselkedő veszélyektől való megóvása.

A megmentés-motívum mint az életreform-mozgalom alapvető retorikai eleme felismerhető az irányzat minden törekvésében. Így az ember természeti környezetének megmentése van jelen az ökológiai típusú életreform-megnyilvánulásokban, ez áll a kommunák létrehozásának, a kertvárosok építésének háttérében is. Ez a motívum közös jellemzője a különböző közösségeknek: a föld kisajátításának elutasítása; a cél az originalitás, természetesség, igazságosság; életközösségek létrehozása; idegenség, ideiglenesség érzésének megváltoztatása a városon kívüli környezetben. A *Népművelés / Új Élet* című folyóirat elemzéséhez kapcsolódó motívumok közül az ökológiai típusú életreform megnyilvánulási formái alapján került be az elemek közé az iskolai berendezés, a gyermek és a természet motívumai. Ez a motívum rejtettebb módon jelenik meg a testkultúra, öltözködési reform törekvéseiben: a cél ebben az esetben az emberi test megmentése a civilizációs ártalmaktól, az emberi test természetességét fenyegető divat negatív megnyilvánulásaitól. Ez a törekvés ismerhető fel a társas kapcsolatok reformjában, amely az organikus, hagyományos emberi közösségek megőrzésére (megmentésére) törekszik. Számos eleme fellelhető az ifjúsági és nőmozgalmakban is (a fenti mozgalmak részletes elemzését lásd: Krabbe, 2001, 26–28. o.).

Amennyiben az életreform pedagógiai recepcióját vizsgáljuk, az elválaszthatatlan a korszak további, a pozitívizmus eszmevilágába ágyazódó irányzatoktól, mint a higiéniai diskurzus és a kísérleti alapokon nyugvó gyermektanulmány. Az iskolai higiénia diskurzusában egyrészt megjelenik a normalitás kategóriája, összefonódva a fegyelmezés problémakörével, érteve itt a normális testtartást, írást, ruházatot és a mostani elemzés szempontjából fontos iskolaépület normáit és a norma szerinti bútorokat. Ezek olyan szempontok a higiénia oldaláról nézve, amelyek mérhetőek, az experimentális pedagógiával való összekapcsolódást jelzik. Másrészt az intézményes oktatással kapcsolatban felmerülő higiéniai diskurzus hozzájárult a gyermekek megóvásáról szóló diskurzusok felerősödéséhez (Németh, 2008, 86–103. o.).

Mindezek az elemek közvetlen pedagógiai összefüggéseikben vannak jelen a reform-pedagógia és életreform különböző törekvéseiben, retorikai elemei leginkább a testi

nevelés, a gyermekbűnözés, a gyermek és az antialkoholizmus, illetve a gyermekvédelem diskurzusaiban érhetőek tetten. Az alábbiakban a megmentés-motívum hazai pedagógiai sajtóban való megjelenését vizsgálom a *Népművelés / Új Élet* című, 1906 és 1918 között megjelenő pedagógiai folyóiratban, az alábbi szempontok figyelembevételével: a gyermek intézményes környezete, a testi nevelés, a gyermekbűnözés, a gyermek és a természet, a gyermek és az antialkoholizmus és a gyermekvédelem. (1) Tanulmányomban a kiválasztott szempontokat elemezve azt vizsgálom majd, hogy miként jelenik meg a megmentés motívuma egyrészt az (iskolai, egészségügyi) intézményesülés folyamatában, másrészt az iskola és a gyermek kapcsolatának, az iskola nevelési gyakorlatának diskurzusában.

A Népművelés/ Új Élet című pedagógiai folyóirat

A folyóirat a magyar fővárosban a századforduló nyomán kibontakozó, Bárczy István nevéhez fűződő várospolitikai, művelődési- és oktatásügyi reform legjelentősebb sajtóorgánuma. Szerepének árnyaltabb bemutatásához munkám első részében a századforduló Budapestjének helyzetét tekintem át vázlatosan.

Helyzetkép – Budapest az 1900-as évek elején

A századfordulón az urbanizáció, a gyors iparosodás és a polgárosodás hatására meg-négyszereződött a főváros, megkétszereződött a városok lakossága (1. táblázat). Ezen-közben a társadalomban fontos átrétegződés következett be: a nemesség fokozatos lesüllyedése, a házas zsellérek paraszti sorba emelkedése és a vállalkozó tőkések előretö-rése jellemzi a korszakot. A szociális mobilitás folyamatai között a népességet többféle tényező osztotta egymásnak alá-, fölé- vagy mellérendelt társadalmi tömbökké, osztá-lyokká és rétegekké. A legfontosabb ténye-zők közé tartozott a nyelv, a nemzeti hova-tartozás, a vallás, a vagyon, a foglalkozás, származás és a lakóhely minősége. Ha a fog-lalkozás szempontjából teszünk megállapítást a társadalmi rétegek szerveződésére a korszakra vonatkozóan, akkor számszerűségében, szervezettségében a legdinamikusab-ban a munkásság fejlődött. A munkásságot alkotó csoportstruktúrában a gyáripari mun-kásság mintegy 60 százalékot tett ki, melynek 48 százaléka a vas-, gép-, villamos- és a vegyiparban dolgozott. A munkáséletet a folyamatos drágulás és a lakásnyomor jellemezte. A paraszti társadalmi réteg a munkássággal érintkező legalsó sávját a föld nélküli szegénynép, a napszámosok, kubikusok és az uradalmi cselédek alkották. Az agrárprole-tárok száma 1900 és 1910 között 4–4,5 millió, kétharmaduk időszakai munkás, napszá-mos, egyharmaduk cseléd. A földmunkások külön csoportban tömörültek, az idénymun-kásokkal együtt a munkássághoz tartoztak, összekötő kapcsot alkottak az ipari munkás-ság és a falusi szegények között (Romsics, 1999, 11–78. o.).

Az életreform-irányzatok köve-tői egyrészt meg kívánták véde-ni a gyermeket az iparosodás, a gazdasági és társadalmi fejlődés káros hatásaitól, mint például az industrializáció során kibontakozó egészségtelen kör-nyezettől. A másik részről viszont éppen az urbanizáció, a közszféra, a jog, stb. fejlődése teremtett lehetőséget a közokta-tás és az egészségügy számára, hogy a korábbi századoknál előbbre léphessen, és egészsége-sebb környezetet biztosítson a gyermekek számára a tanulás-hoz és a hétköznapi élethez.

Magyarországon a sajátos nemzetállami fejlődésnek, a magyar rendi struktúra lassú bomlási folyamatának köszönhetően sokszor csak retorikai szinten jelentek meg a válszok az élet reformjának kihívásaira. A főváros és vidék között kialakuló éles szakadékhoz az is hozzájárult, hogy jelentős paraszti rétegek kimaradtak a polgárságra ható modernizációs folyamatból (Gergely, 2003, 457–463. o.).

1. táblázat. Budapest népességszáma a 20. század elején (Forrás: Budapest félszázados..., 1925)

Év	1870	1900
Lakosság száma (fő)	280 349	733 358

A modernizáció, az iparosodás nem jelentett az egész lakosságra nézve életszínvonal-emelkedést. A munkások többsége lakásproblémákkal küszködött, az utcák csatornázatlansága, az ivóvizek tisztátalansága különböző ragályok „melegágya” volt. A gyermekek sokszor nem jártak iskolába, mert a család létfenntartása érdekében dolgozniuk kellett.

Egy tisztí főorvos jelentése szerint: „Még égetőbb azonban ezen külterület ivóvízkérdésének gyors és célszerű megoldása [...] több közutat sürgősen elhelyezni, amelyek a lakosságot szűrt vízzel ellátnák [...] bizonyára csökkenne a heveny gyomor-, bélhurutok és hasi hagymázok száma [...]; a vízvezeték csak kevés utcába van bevezetve...” (idézi: Sipos és Donáth, 1999, 140–145. o.)

Budapest főpolgármestere, Bárczy István szociálpolitikai programja kiterjedt a lakásépítésekre, népszálló létesítésére, kertváros-építő programra, a közéletmezés reformjára, cselédközvetítő intézet és cselédotthon felállítására, az anya- és gyermekvédelem intézményhálózatának kiépítésére, iskolafejlesztésre stb. (Németh, 1994, 4–7. o.).

A Népművelés / Új Élet és a Bárczy-reform

Az 1906-ban Bárczy István által indított *Népművelés* című folyóirat lett közoktatási és kulturális elképzeléseinek szócsove. „A nép művelésével foglalkozó, semmiféle más célt nem szolgáló, senkinek sem hízegő, de egyszersmind személyben senkit sem támadó, komoly tudományos irányú folyóiratot csinálni Magyarországon, ahol olyan sokat írnak és olyan keveset olvasnak, ahol a napi politika olyan kevés ügyet vet a közművelődési kérdésekre.” – ekképpen fogalmazta meg Bárczy (1906, 1. o.) a folyóirat elindításának okát. Kiemelt szerepet kapott a szegény néprétegek gazdasági és kulturális felemelkedésének biztosítása.

A Bárczy-program közoktatási sajtóorgánumának szerkesztői feladatait Weszely Ödön és Wildner Ödön látta el, a közművelődési, népművelési, várospolitikai és városfejlesztési rovatát Wildner, az oktatási vonatkozásúakat Weszely Ödön szerkesztette. 1910-ben a *Népművelés* egyesült a magyar tanítószág lapjával, a *Népművelők Lapjával* és a *Magyar Népiszkolával*, majd hetilapként működött tovább (Ágotai, 1910, 3–5. o.).

1911-re az újság az 1908-ban alakult Népművelő Társaság folyóirata lett, mellékleteként jelent meg a tanítószág gyakorlati problémáival foglalkozó *Népművelők Lapja* (Németh, 1988, 22–23. o.). A kapcsolat a következő évben felbomlott, a folyóirat új címe *Új Élet* lett; a névváltoztatás nem jelentett ideológiai változást, csak a témakörök átstrukturálódásához vezetett. A folyóirat 1918-ig, Bárczy István polgármesterségének végéig működött.

Nádai Pál (1907, 44. o.) a folyóiratban közölt cikke rávilágít a túlzott modernizáció által jelentkező, a társadalmat, a kultúrát is érintő problémákra: „Mindent gyártunk már, csak igazi embereket nem; gyapotot fehérítünk, acélt edzünk, cukrot finomítunk, porcelánt alakítunk és könyvet nyomtatunk. De hogy csak egyetlen szellemet is finomítsunk, reformáljunk és nemesebbé tegyünk, ez kívül esik a mi jövedelmezőségi számításainkon.”

A Bárczy-féle népművelési program ezen tendencia megváltoztatására törekszik Magyarországon, melyhez a folyóirat szellemisége segítséget nyújt. Külföldi és magyar szerzők által publikált tanulmányok alapján elmondható, hogy megjelenik az ártatlan gyermek narratívája, a gyermek pozitív értékeire koncentrálnak, a gyermek fejlődésének minél teljesebb megismerésére törekednek, és a gyermeklét védelme mint elsődleges feladat jelenik meg. „A szabad, megengedő, liberális nevelés a jónak született gyermekben meglevő késztetések, természetes tulajdonságok kibontakoztatását tekinti feladatának, és a gyermeki ártatlanságot természetes állapotnak tekintve a gyermeki szabadság, autonómia kiemelését tartja fontosnak.” (Golnhofér és Szabolcs, 2005, 19–20. o.)

A folyóiratban megjelenő gyermekkép életreform-motívumai

Az életreform-irányzatok követői egyrészt meg kívánták védeni a gyermeket az iparosodás, a gazdasági és társadalmi fejlődés káros hatásaitól, mint például az industrializáció során kibontakozó egészségtelen környezettől. A másik részről viszont éppen az urbanizáció, a közszféra, a jog stb. fejlődése teremtett lehetőséget a közoktatás és az egészségügy számára, hogy a korábbi századoknál előbbre léphessen, és egészségesebb környezetet biztosítson a gyermekek számára a tanuláshoz és a hétköznapi élethez.

A vizsgált elemek is rámutatnak arra az ambivalenciára, amely jellemzi az adott korszak pedagógiai nyilvánosságának diskurzusait. Egyrészt szeretnék a gyermeket a természethez közel, olyan környezetben nevelni, ahol a természetesség elvét minél nagyobb mértékben fel lehet használni a nevelési folyamatban. Másrészt viszont mégis maradnak a városi intézményesült oktatási-nevelési gyakorlatnál (lásd: *Erdei*, 1991), és nem kívának a városból kivonult kommunákat létrehozva (2) vidéken iskolát alapítani.

A megmentés-motívum megjelenése a pedagógiai folyóirat diskurzusában

A megmentés-motívum megjelenését vizsgálva megállapítható, hogy a pedagógiai folyóirat kiemelt témái között szerepelt a gyermekek védelme. Ez a témakör a higiéniai diskurzus retorikai elemeivel szoros összhangban jelenik meg, egyrészt a gyermek megvédéseként (akár törvényekkel) a káros gazdasági hatásoktól, mint például gyermekmunka, prostitúció, másrészt prevencióként, miszerint meg kell előzni (például oltással) azokat a bajokat, amelyek a gyermek egészségét károsíthatják (például betegségek). A gyermekvédelem tényét már a gyermekek születésétől fogva, több szempontból is fontosnak tartották: fogantatás, szülés, prostitúció, a gyermekmunka megszüntetése, a gyermek egészsége, ápolása, iskoláztatás, kriminalitás csökkentése (*Egy magyar...*, 1909, 95–105. o.). A gyermekmunkások az idegfeszítő munka következtében gyengék, betegek, vérszegények, tüdővészések, idegesek stb. lettek. Az 1898. évi XXI. tv. alapján létrehozták az Országos Betegápolási Alapot, mely a hét éven aluli gyermekek gondozását írta elő, 1902-ben pedig miniszteri rendeletben szabályozták a bábák gyakorlatát (*Mohos*, 2001, 435. o.).

A gyermek védelemre szorult gyakran a szülővel szemben is. A szülő a gyermekét ütheti, kínozhatja, házából elkergetheti, vagy éppen munkára kényszerítheti a család megélhetése érdekében. Az adott korszakban az 1884. évi ipartörvény ellenére 14 éven aluli gyermekeket is foglalkoztattak a gyárakban. Egy besztércebányai iparfelügyelő 1904-es jelentése szerint például üvegyári telepen 8–9 éves gyermekeket foglalkoztattak napi 8 órai munkában (... , 1907, 104–105. o.). Nem lehet csodálkozni azon, ha a gyermekek hiányosan vagy egyáltalán nem végezték az iskolát.

Az 1901-ben alkotott gyermekvédelmi törvény alapján 18 állami menedékhely állt az elhagyott gyermekek rendelkezésére. A jövőre nézve Tóth Kálmán (1906, 139–140. o.) megoldási javaslatokkal szolgált: a tanítókat is be kellene vonni az állami menedék-

helyek vezetésébe, gondoskodni kellene a nevelőszülőknek a gyermek ápolásában, az egészségi ismeretekben való kiképzéséről, a gyermekligának országos gyermekvédelmi alap összegyűjtésére mozgalmat kellene indítania, a budapesti ügyvédi kamaránál gyermekjog-védelmi osztályt kellene létrehozni. A magyar állami gyermekvédelem érdekében intézeteket állítottak föl: a nagyszöllősi állami fiúnevelő intézetet, a szegedi Árpád-otthont és a szaloncai Szitányi-otthont. A gyermekeket a pedagógus által alkalmazott testi bántalmazás különböző eszközeitől is védeni kellett. Így például a pofon, hajtépés, fejbévágás, szájba ütés, lökdösés, rúgás, kézzel, pálcával, vonalzóval bántalmazás stb. napi előfordulásáról tudósít a folyóirat, melyet elítélendő és helytelen cselekedetnek ítél (*Népművelés*, 1907, 145. o.).

Az 1870-es évektől a gyermekek 75 százalékát beoltották a himlő ellen, az 1880-as években pedig elrendelték az újraoltást. A gyermekek (14 éves korig) száma folyamatosan nőtt (2. táblázat).

2. táblázat. A 14 év alatti gyermekek száma Magyarországon (Forrás: Habclicsek, Monigl és Vukovich, 1985, 432. o.)

Év	Szám (ezer fő)
1880	1875,7
1890	2176,8
1900	2391,6
1910	2645,5

Ennek ellenére míg 1840-ben 1000 újszülöttből 288 halt meg egyéves kora előtt, 1910-ben ez a szám még mindig 206. Ebben – a pedagógiai reformok ellenére – a nem kielégítő táplálkozás, illetve a rossz lakásviszonyok játszottak szerepet (*Dobszay és Fónagy*, 2005, 399. o.). „Zsúfolt lakások, negyedek, magas halálozási és betegségi arányszámmal járnak [...] A lakásszükségletnek, mint minden más életszükségletnek, kellő kielégítése nemcsak az egyéni és családi háztartás, nemcsak az egyéni boldogulás, erkölcs, kultúra alapfeltétele, hanem mellőzhetetlen alapja az egészséges, rendes, civilizált, boldog társadalmi és állami életnek is.” (*Sipos és Donáth*, 1999, 172. o.)

3. táblázat. Csecsemő- és gyermekhalandóság: 1000 élve született közül meghalt gyermekek száma (Forrás: Katus, 1998, 144. o.)

	0–1 éves korban	1–5 éves korban	5 éves koráig összesen
1891–1895	253	146	399
1896–1900	221	119	340
1901–1905	213	112	325
1906–1910	206	100	306

A megmentés motívuma implicit módon jelen van az intézményi fejlődés másik vonulatánál, az új típusú, modern iskolaépületek építésénél is. A folyóirat modern iskolaépítéssel kapcsolatos publikációi részletesen taglalják az ideális iskola felszereltségének, berendezésének jellemzőit. Részletesen meghatározták a telekkérdést, a tantermek, ruhatárak jellemzőit, a lépcsőházak, emelet sorok számát, a mellékhelyiségek elhelyezését, a padlókérdést, az ablakok jellemzőit, a fűtés és szellőztetés rendszerét. Az intézményi fejlődés ezen momentuma összefügg a felvilágosodás korszakában gyökerező higiéniai diskurzus és antropológiai irányvonal emberi test fegyelmzésére irányuló törekvéseivel (*Németh*, 2009). Pontosan meghatározták a méreteit a gyermek környezetének berendezési tárgyai kapcsán. Lehetőségük volt rá, hiszen a századforduló táján kibontakozó „mérő” pedagógia és pszichológia megteremtette a tudományosan megmagyarázható és adatokkal alátámasztott feltételeket.

Az 1908/1909-es évekre a témában megjelent tanulmányok száma lecsökkent, ekkor már nemcsak retorikai szinten jelentek meg az elképzelések, hanem a gyakorlatban egy hároméves iskolaépítési program kezdődött. A cél szerint a bérházi osztályokat megszüntették – drága volt a bérletük –, és „saját” osztályok kialakítására fordították a költségek egy részét. A megfelelő minőségű telek kiválasztásánál a következő szempontokat vették figyelembe:

- közel feküdjön a diákok otthonához,
- egészséges legyen a telek földje,
- a telken ne csak az épület, hanem egy udvar is kialakítható legyen,
- az iskola környékén ne legyen gyár, kocsmá, nyilvánosház (Jáky, 1986, 3., 5., 9. o.).

A tanterem esetében hivatalos utasításra meghatározták azok szükséges szélességét (6.30–6.50 m) annak érdekében, hogy a tanterem elegendő fényt kapjon.

Ha a ruhatár a folyosóból elválasztottan a terem egész hosszában elnyúlik, nagyobb helyen oszlik el az öltöző tömeg, kisebb a torlódás.

Ha kettő lépcsőház áll rendelkezésre, és ha mind a kettőt gyerekek használják, akkor legalább 1.50 m széles kell legyen, míg ha szolgálati lépcsőként használatos, akkor keskenyebb (1 m) is elegendő.

Az emeletsorok számát illetően földszint és két emelet a szokásos elrendezés, de a háromemeletes iskolaépítés jobb lenne a telek jobb kihasználása érdekében.

Az árnyékszékek esetében a legpraktikusabb építészeti megoldás a lépcsőháztól függetlenül, annak oldalfalai mellett szabadon, mert így a csörepedés könnyebben észrevehető, a nedvesség felszárad, ablakokkal könnyebben ellátható, így a szellőztetés jobban megoldott.

A padlózat kiépítésénél a legjobban a linóleum vált be a következő szempontok figyelembevételével: ruganyosság, tisztaság, télen meleg, nyáron hűvös.

Az ablakokat kellő számban kell kiépíteni, mert a szellőztetéshez és elegendő mennyiségű fény beáramlásához feltétlenül szükséges. A rosszul világított tanteremben a szem elromlik az erőltetéstől, a gyerekek minél közelebb hajolnak munkájukhoz, annál nagyobb a veszélye, hogy gerincferdülés alakulhat ki náluk.

A fűtésnél kisnyomású gőzfűtések (kazán a pincében, a gőzt radiátorba vezeti) alkalmazása ajánlott, mert a szabadon álló radiátorok könnyebben megőrzik tisztaságukat. A szellőztetésben már nemcsak az ablakok játszhatnak kizárólagos szerepet, hanem az elektromosság is: a szellőztető berendezések óránként 2–3-szor képesek megfrissíteni a levegőt (Kabdebó, 1906, 80–83. o.; Szabó, 1906, 249–253. o.; A modern..., 1907, 333–337., 385–386. o.).

„A közfigyelem mindjobban a gyermekre irányul. A gyermek nemcsak szeretetünk tárgya, hanem egész életünk egy nagy és fontos tényezője. Tudomány, művészetek, társadalmi és állami intézmények, igazságszolgáltatás, mind híven tükröztetik azt a nagy érdeklődést, mellyel korunk a gyermeket kíséri.”

A megmentés motívuma az iskola és a gyermek kapcsolatában

A gyermekek életben maradásához az egészségügyi viszonyok javulása mellett az iskola, a pedagógus szerepe és a testi nevelés is az életreform-elemek megmentés-motívumát ábrázolja. „A test folytonos és fokozatos gyakorlása révén az ember nemesebb szerveinek életműködését fokozza, az idegeket edzi és egyúttal az izmokat gyors tevé-

kenységre szoktatja; a léleknek és a testnek ruganyosságát elősegíti; megszerzi azt a bátorságot, melyet az erő és az életrevalóság tudata ad.” (Bély, 1906, 94–95. o.)

A test edzésének fizikálisan és morálisan építő tevékenysége mellett egészségmegőrző szerep is hárult a pedagógusra. A tanító feladata a sportolásra és az erősítésre nevelni a gyermeket, amely fejleszti a gyermek szervezetének ellenálló-képességét a betegségekkel szemben. A test edzése erősíti az akaratot, fejleszti az erőt és alakítja a jellemet. Az iskolákban gyakran előforduló betegségek – kanyaró, rubeola, vörheny, diftéria, vérhas, tífusz, szamárhurut, tuberkulózis – elleni egyik legjobb „orvosság” (a védőoltások mellett) az iskola fertőtlenítése (A *tanszemélyzet...*, 1907, 244–250. o.).

A századfordulón a higiéniai diskurzus, a prevenció, a megmentés motívumának emblematisztikus személyisége a tanító, aki a professzionalizációs folyamat azon pontján áll, hogy a tudáskonstrukciós folyamatban el tudja határolni, hogy a normalitás szempontjából mi a helyes és mi a helytelen (Németh, 2009). Ennek megfelelően alakítja kapcsolatát a gyermekkel, formálja önmagában a gyermekről kialakított képét és alkalmazza pedagógiai módszereit.

A gyermeknek nemcsak az egészségét kellett megóvni, hanem önmagától is meg kell védeni. Megvédeni azoktól a morálisan leépítő tevékenységektől, amelyekre kényszerítették vagy kényszerült. A gyermek által elkövetett vétségek a későbbi önmagától és a szociális környezetétől elidegenedett ember látomását idézheti fel. „A gyermekkorai bűntetteket előidéző okok lehetnek egyéni és szociálisak. Az egyéni okokat kutatva tekintetbe kell venni a gyermekek nemét, korát, testi és szellemi állapotát; a szociális okokat megtaláljuk a gyermek családi és gazdasági viszonyaiban.” (Éltes, 1907, 155. o.)

A vizsgálatok kimutatták, hogy a fiúk kilencszer többször követnek el bűncselekményt, mint a lányok, és nemi érettségük fejlődésével egyre súlyosabb bűncselekményeket képesek elkövetni. A büntettet elkövető gyermekek fizikálisan és morálisan is gyengébbek lehetnek hasonló korabeli társaiknál. Az úgynevezett csonka családban kialakult helyzet is hozzájárulhat a gyermek negatív irányú fejlődéséhez, ha hiányzik az anyavagy apamodell. A család gazdasági helyzete is jelentős problémákat idézhet elő a gyermeknevelésben. 1895-ben Berlinben végeztek egy vizsgálatot a gyermekek kriminalitására és a gyermekmunkához kapcsolódóan. Az eredmények kiértékelése alapján megállapították, hogy 100 kiskorú büntetett közül 70 százalék tanköteles korában napszámos vagy kifutó szolgálatot teljesített (Népművelés, 1907, 108. o.). A korszakból származó összehasonlító statisztika jelenítheti meg a bűnöző gyermekek által elkövetett vétségeket és azok arányát a felnőtt korú elkövetőkhöz képest (4. táblázat).

4. táblázat. Összehasonlító statisztika a Német Birodalomban 1881–1895 között elítéltekről (Forrás: Voigt, é. n.)

Vétségek	Fiatalkorú által elkövetett (%)	Felnőtt által elkövetett (%)
Erkölciség ellen való kihágásban bűnös volt	3	2,0
Ebből fajtalanság és erőszakcselekményben	2	0,7
Lopásban bűnös volt	54	22,0
Sikkasztásban bűnös volt	5	4,0
Csalásban bűnös volt	3	2,0
Okirathamisítás	1	0,9
Idegen vagyon rongálása	6	3,0
Gyűjtögetés előre megfontolt szándékkal	1	0,8

A fokozódó kriminalitás három fő okát különítették el. A születés előtt a gyermekekre ható okok: a szülő iszákossága, munkával túlterheltsége és a nyugalom hiánya. A 14 év alatti gyermek kriminalitásának fő okai lehetnek: a jó példaadás hiánya; a sok munka által szülők nem tudnak odafigyelni gyermekeikre; illetve a zsúfolt lakások. A 14 év

feletti gyermekek kriminalitásának fő oka pedig, hogy elválik a szülőktől, holott még nincs megszilárdult jelleme.

Megoldásként szolgálhatna a legszóbább néprétegek helyzetének javítása, a családi élet fenntartása, az iszákosság leküzdése, a fajtalanság és lakásnyomor elleni küzdelem, a munkabér javítása, a munkaidő rövidítése és a kultúra terjesztése.

Az életreform-mozgalmak megmentés-motívumának fontos elemét képezi az igény a társadalmat irányító kulturális és igazgatási elit részéről a gyermekek alkoholizálásának megszüntetése. Az egészséges életmód elengedhetetlen feltételének tartották az alkoholizálás megfékezését, mely a megjelenő pedagógiai reformok alappillérvé vált. Német területen készült felmérés szerint 10 051 népiskolai tanuló közül 2340 ivott rendszeresen délben és este szeszes italt, 3989 pedig nem rendszeresen, de szokott inni. A felmérés kapcsán készített interjú alapján „...az alkoholt élvező gyermekek a legidegesebbek és a legfigyelmetlenebbek. Ezek a gyermekek az egybehangzó jelentések szerint szellemileg nem elevenek, csekély munkaképességűek, általában fáradtának látszanak és mindenkor az osztály utolsói közé tartoznak, sokszor még erkölcsi romlottságot is mutatnak.” (*Adatok az...*, 1906, 85. o.).

Angliában az iskolaügyi hatóság külön órákat rendelt el az alkoholizmus problémakörének körbejárásához. Egy év alatt a tanítónak háromszor kell foglalkoznia a kérdéssel: először a tápszerekre és azok jelentőségére mutatnak rá, majd következőleg az alkohol pusztító hatását kell magyarázni, végül a társadalmi szintű problémákat mutatják be. Az alkoholizmus pusztításának eredményeképpen az alábbiakat veszik számba:

- pénzkidobás, elszegényedés,
- munkaképtelenség,
- az önbecsülés elvesztése,
- erkölcsi züllés, bűncselekmények elkövetése,
- betegség és megörlés,
- a család életének tönkremenetele (*Az alkohol...*, 1910, 347. o.).

A századforduló elejére különböző pszichológiai, biológiai, társadalmi kutatások eredményeképpen publikálták az alkohol hatását az emberi, gyermeki szervezetre – fizikálisan és pszichésen egyaránt –, valamint a gyermeket körülvevő környezetre. Az alkoholizmus ellen felszólalók a gyermek megvédését hirdették a negatív külső hatások ellen, iskolai szinten pedig felmerült lehetőségként a gondolat a züllésnek indult gyermekek elkülönítéséről az osztály többi tagjától (*Sándor*, 1908, 104–111. o.).

A svéd ifjúság józansági mozgalma kapcsán olyan gyermekosztályt említene, amelynek tagjai hatéves koruktól résztvevők. Ígéretet kellett tenniük, hogy kerülnek az alkoholt, heti találkozójukon beszéltek az alkoholizmus problémájáról, néha szavaltak, táncoltak, kirándultak (*Székely*, 1909, 203. o.).

Magyarországon Alkohol-bizottságot állítottak fel, a szervezet munkájának körébe tartozott az alkoholelles oktatás megszervezése, a statisztikai adatok gyűjtése az alkoholizmus terjedéséről és az emberek felvilágosítása az alkohol káros hatásairól (*Népművelés*, 1908, 144. o.).

Az életreform-mozgalmak képviselői az „új” ember, az „új” társadalom megteremtésére irányuló törekvéseik alappillérvé tartották a gyermek megóvását vagy éppenséggel gyógyítását a modern civilizáció által okozott sebektől. Azon gyermek megmentését, aki a jobb jövő letéteményesévé válik saját maga és a társadalmi-gazdasági működési mechanizmusok „gyógyulása” által. A megmentés retorikája megjelent a gyermek testének ápolásában, edzésében, higiénijában és egészségének megőrzésében egyaránt (*Skiera*, 2005, 21–27. o.). Az egészségügy szervezetének és az iskolai környezet fejlődésének intézményesülési folyamatában – amit a pedagógiai folyóirat megjelenít – mind retorikai, mind gyakorlati szinten megjelenik a megmentés szimbóluma. Az iskola és a

gyermek kapcsolatának diskurzusában a megmentést szimbolizáló kulcsszavak jelennek meg: nevelés, test, pedagógus feladata, prevenció, egészségmegőrzés stb.

Összegzés

Az életreform megmentés-motívumának vizsgálata során arra törekedtem, hogy bemutassam azokat a társadalmi és pedagógiai térben megjelenő alapvető momentumokat, amelyek hatása megfigyelhető a századforduló éveiben a hazai pedagógiai folyóiratokban megfogalmazó gyermekképben, illetve az annak háttérében álló néptanítói tudás új elemeiben. Elemzéseim bizonyítják, hogy a pedagógiai folyóiratok gyermekképét az életreform-mozgalmak jellegzetes retorikai elemei mellett a higiéniai diskurzus törekvései, továbbá az experimentális pedagógia és a gyermektanulmány eredményei is befolyásolják. Ezek a korabeli törekvések együttesen formálják meg azt a gyermekképet, amely összekapcsolódik a pedagógiai folyóiratok által terjesztett új néptanítói tudás alapvető ideológiai elemeivel és kompetenciataartalmaival is. Ebben a tudáskonstrukciós folyamatban az életreform általános érvényű megmentés-gondolata szintén alapvető retorikai elem marad, azonban itt már pedagógiai orientációt nyerve, a gyermek megmentésének motívumaként jelenik meg. Szimbolikus képi tartalomként annak elsődleges funkciója a kíváncsúnak tekintett szakszerű pedagógusi munka pozitív érzelmi töltést hordozó ideológiai háttérének biztosítása.

Fontos hangsúlyozni, hogy a megmentés motívuma a gyermekről kialakított kép egyik fontos elemeként szoros kapcsolatban áll, így együtt értelmezhető az empirikus mérésértékelésre (teljesítmény-, figyelem- és emlékezetvizsgálatok) épülő gyermektanulmány-nal, illetve a pedagógia empirikus alapvetésével. A 19. században megjelenő diskurzus a higiéniről és ezzel együtt az egészséges emberi test fontosságáról két irányból is befolyásolta a gyermekképhez kapcsolódó tudáskonstrukciós folyamatokat. Egyrészt implicit módon megjelenik benne a modern európai munkatársadalom hatékony munkavégzésre irányuló alapvető igénye, amely a fegyelmezett emberi testet, illetve a testi és lelki egészséget hangsúlyozza, másrészt ezzel párhuzamosan, ennek részeként elhatárolta a normális és abnormális határterületeit is. Az iskola az intézményesülés folyamatában, az egészségügy fejlődése nyomán, egyaránt felerősítve a gyermekvédelem testi és lelki vonatkozásait, mindinkább az iskola kötelességévé tette az egészségügyi ellátás és az erkölcsi védelem biztosítását.

A népiskola szakembere a fenti szakmai diskurzusokban megfogalmazódó, elvárt feladatok megvalósításának kulcsfigurája. Ekkor kialakuló új szakmai tudásának ideológiai, etikai motívumait a különböző pedagógiai reformmozgalmak által is reflektált, az életreform retorikai elemeire visszavezethető megmentés motívuma biztosítja. Az ehhez kapcsolódó szakmai tudás kompetenciaelemei pedig arra a rendszerezett formát öltő gyermekismeretre alapozódnak, amelyhez a tudományos háttér az empirikus alapokon nyugvó pedagógiai és pszichológiai gyermektanulmány biztosította (*Németh, 2009*). A vizsgált folyóirat nem véletlenül jelentette meg a korszaknak előbb felsorolt fontos diskurzusait. A Bárczy István által elindított orgánus lehetőséget biztosított a magyar gyermektanulmányi mozgalom, az experimentális pedagógia és a magyar életreform-mozgalom képviselőinek, hogy véleményüket a társadalmi nyilvánosság elé tárják (*Németh, 2008, 86–103. o.*).

A Bárczy-program közoktatási sajtóorgánuma, a *Népművelés / Új Élet* külföldi és magyar szerzők publikációit bemutatva egyben a megújuló magyar társadalom gyermekképének, a kor pedagógiai szakemberei új szakmai tudáselemeinek és gyermekfelfogásának változásáról is tudósít. Egyben jelzi azt is – amit Weszely Ödön (1910, 9. o.) is megfogalmaz –, hogy ebben a korszakban miként válik egyre fontosabb társadalmi szereplővé a fejlődő gyermek: „A közfigyelem mindjobban a gyermekre irányul. A gyermek

nemcsak szeretetünk tárgya, hanem egész életünk egy nagy és fontos tényezője. Tudomány, művészetek, társadalmi és állami intézmények, igazságszolgáltatás, mind híven tükröztetik azt a nagy érdeklődést, mellyel korunk a gyermeket kíséri.”

Jegyzet

(1) A felsorolt elemek annak a kategóriarendszernek képezik részét, mely további 20 elemet tartalmaz, és a századforduló pedagógiai sajtója életreform-motívumainak feltárásához készült. A kategóriarendszer elemei: a gyermek változó helyének tematizálása, gyermekművészet, a gyermekek együtt nevelésének módja: koedukáció, a szülő-gyermek kapcsolat, női szerepek, a gyermek környezete: iskolai berendezés, az otthon felépítése, a gyermek öltözködése, a gyermek életmódja: testi nevelés, a gyermekbűnözés, az iskolai program: erdei iskola, a gyermek és a pedagógus

kapcsolata, a gyermek és a természet, a gyermeki mezítelenség, a gyermek és a természetes gyógymód, a gyermeki táplálkozás: vegetárianizmus, a gyermek és a zene, a gyermek és a szexualitás, a gyermek és az antialkoholizmus, a „faji megkülönböztetés”/„fajnevelés”, a „gyermeki” vallás, a gyermek és a játék, gyermekvédelem, a gyermek és a mese, a pedagógus és a szülő kapcsolata.

(2) A folyóiratban megjelennek a Gödöllői Művész-kommuna vezetőinek pedagógiai témájú írásai.

Irodalom

A modern iskolaépítés. (1907) *Népművelés*, 333–337.

A tanszemélyzet közreműködése a fertőző és ragályos betegségek elleni küzdelemben. (1907) *Népművelés*, 244–250.

Adatok az alkoholizmus elterjedéséről az iskolában. (1906) *Népművelés*, 85.

Andorka Rudolf (2001): A gyermekszám történeti változása a fejlett társadalmakban. In: uő (szerk.): *Gyermek, család, történelem*. Budapest. 70–86.

Az alkohol elleni küzdelem az angol iskolákban. (1910) *Népművelés*, 347.

Ágotai B. (1910): Miért egyesültünk? *Népművelés*, 3–5.

Baader, M. S. (1996): *Die romantische Idee des Kindes und der Kindheit*. Luchterland Verlag, Berlin.

Bárczy István (1906): Harangszó. *Népművelés*, 3–4.

Bárczy István (1910): Megújulás. *Népművelés*, 1.

Bély Mihály (1906): A test gyakorlása. *Népművelés*, 94–95.

Budapest félszázados fejlődése 1873–1923. (1925) In: *Budapest székesfőváros Statisztikai Közleményei*. I. Budapest. 20–21.

Dobszay Tamás és Fónagy Zoltán (2005): Magyarország társadalma a 19. század második felében. In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Budapest. 397–459.

Egy magyar gyermekvédelmi könyvről. (1909) *Népművelés*, 95–105.

Erdei Gyöngyi (1991): *Fejezetek a Bárczy-korszak történetéből*. Fővárosi Önkormányzat – Budapest Főváros Levéltára – Budapesti Történeti Múzeum – Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest.

Éltes Mátyás (1907): A gyermekek kriminalitása. *Népművelés*, 155.

Gellér Katalin (2001, szerk.): *A gödöllői művésztelep 1901–1920*. Gödöllői Városi Múzeum, Gödöllő.

Golnhof Erzsébet és Szabolcs Éva (2005): *Gyermekkor: nézőpontok, narratívák*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.

Gyáni Gábor és Kövér György (1998): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest.

Hablicsek László, Monigl István és Vukovich Gabriella (1985): A magyarországi népességfejlődés néhány hosszú távú jellemzője 1880–2001 között. *Demográfia*, 4. 28. sz. 403–455.

Hegedűs Judit (2007): *Fiatalkorú bűnelkövetők gyermekkorai és a javítóintézetben töltött éveik pedagógiai vizsgálata*. Kézirat. PhD disszertáció, Budapest.

Hegedűs Judit és Podráczky Judit (2008): Kleinkindpflege- und Kinderschutzbewegung in Ungarn während der k.u.k. Monarchie. In: Johanna Hopfner, J. és Németh, A. (szerk.): *Pädagogische und kulturelle Strömungen in der k. u. k. Monarchie*. Peter Lang, Frankfurt am Main. 185–198.

Hegedűs Judit és Szabolcs Éva (2008): A gyermekről való gondolkodás differenciálódása a dualizmus korában. *Iskolakultúra*, 18. 5–6. sz. 76–85.

Iskolaszobák világitása. (1907) *Népművelés*, 385–386.

Kabdebó Gyula (1906): Mintaszerű iskolaépület. *Népművelés*, 80–83.

Kabdebó Gyula (1913): Budapest székesfőváros kislakás- és iskolaépítkezései. *Magyar Építőművészet*, különszám.

Katus László (1998): A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a 19. században. In: Gyáni Gábor és Kövér György (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest. 142–160.

- Katus László (2002): Volt-e demográfiai forradalom Magyarországon? *Rubicon*. 2009. 11. 15-i megtekintés, http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/volt_e_demografiai_forradalom_magyarorszagon/
- Kelet Andor (1925): Budapest főváros oktatásügye Bárczytól máig. *Szocializmus*, 148–153.
- Kerbs, B. és Reucke, J. (1998, szerk.): *Handbuch der deutschen Reformbewegungen. 1880–1933*. Peter Hammer Verlag, Wupperthal.
- Krabbe, W. (2001, szerk.): Die Lebensreformbewegung. In: Buchholz, K. és mtsai: *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben*. I. Häusser Verlag, Darmstadt. 26–28.
- Krippendorff, K. (1995): *A tartalomelemzés módszertanának alapjai*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Mészáros István, Németh András és Pukánszky Béla (1999): *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Mohos Márta (2001): A demográfiai magatartás alakulása a XIX–XX. század fordulóján. Anya-, csecsemő- és gyermekvédelem. In: *Történeti Demográfiai Évkönyv*. Budapest. 433–441.
- Nádai Pál (1907): Ruskin mint népnevelő. *Népművelés*, 44.
- Németh András (1994): A főváros közoktatásügyének fejlesztése és Bárczy István várospolitikai programja. *Budapesti Nevelő*, 30. 2. sz. 3–10.
- Németh András (2000): A reformpedagógia aktualitása a gyermek évszázadának utolsó évtizedében. In: Pukánszky Béla (szerk.): *A gyermek évszázada*. Osiris Kiadó, Budapest. 135–148.
- Németh András (2002a): A reformpedagógia gyermekképe – a szent gyermek mítoszától a gyermeki öntevékenység funkcionális gyakorlatáig. *Iskolakultúra*, 12. 3. sz. 21–32.
- Németh András (2002b): Reformpedagógia és a századvég reformmozgalmai. In: uő (szerk.): *Reformpedagógia-történeti tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest. 25–43.
- Németh András (2005a): Az életreform és annak magyar pedagógiai recepciója. Életreform és művelődési reform. In: Németh András, Mikonya György és Skiera, E. (szerk.): *Életreform és reformpedagógia – nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója*. Gondolat Kiadó, Budapest. 69–98.
- Németh András (2005b): *A magyar pedagógia tudománytörténete*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Németh András (2008): A néptanítói tudás konstrukciója *Az elemi népoktatás enciklopédiájában* (1911–1915). *Iskolakultúra*, 18. 5–6. sz. 86–103.
- Németh András (2009): A „normális” néptanítói szakismeretek konstrukciós folyamatai a 20. század elején – a Néptanítók Enciklopédiája példája alapján (1911–1915). Megjelenés alatt.
- Németh András, Mikonya György és Skiera, E. (2005, szerk.): *Életreform és reformpedagógia – nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Németh, A., Skiera, E. és Mikonya, Gy. (2006, szerk.): *Reformpädagogik und Lebensreform in Mitteleuropa*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Hopfner, J. (2006, szerk.): *Pädagogische Strömungen der k.u.k. Monarchie. Denkwerkstatt Allgemeine Pädagogik*. Der Abteilung Allgemeine Pädagogik Institut für Erziehungswissenschaft Karl-Franzens-Universität Graz.
- Pukánszky Béla (2005): *A gyermek a 19. századi magyar neveléstani kézikönyvekben*. Iskolakultúra, Pécs.
- Sándor Tamás (1908): Az alkohol hatása a jövő nemzedékére. *Népművelés*, 104–111.
- Sipos András és Donáth Péter (1999): Bárczy István polgármester előterjesztése a fővárosi lakásviszonyok javítása tárgyában. In: Sipos András és Donáth Péter (szerk.): *„Kelet Párizsától” a „bűnös városig” Szöveggyűjtemény Budapest történetének tanulmányozásához. 1870–1930*. BFL, Budapest.
- Skiera, E. (2005): A civilizáció és gyógyulásának útja – Carpenter műve alapján kibontakozó nemzetközi dialógus a kultúrákritikáról és életreformról. In: Németh András, Mikonya György és Skiera, E. (szerk.): *Életreform és reformpedagógia – nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója*. Gondolat Kiadó, Budapest. 48–63.
- Szabolcs Éva (2000): Tartalomelemzés. In: Falus Iván (szerk.): *Bevezetés a pedagógia kutatás módszereibe*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest. 332–334.
- Szabolcs Éva (2001): *Kvalitatív kutatási metodológia a pedagógiában*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Szabó Sándor (1906): Mintaszerű iskolaépület. *Népművelés*, 249–253.
- Székely Ede (1909): A svéd ifjúság józansági mozgalma. *Népművelés*, 203.
- Thirring Gusztáv (1925): Budapest félszázados fejlődése 1873–1923. In: *Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei* 53. Budapest.
- Tóth Kálmán (1906): Gyermekünk védelme. *Népművelés*, 139–140.
- Voigt, A. (é. n.): *Die Schulentlassene Jugend. Schriften der Zentralstelle für Arbeiterwohlfahrtseinrichtungen*. 19. sz. Heyman, Berlin.
- Weszely Ödön (1910): Városok kulturális programja. *Népművelés*, 252–265.
- Weszely Ödön (1913): Tanítók továbbképzése II. *Új Élet*, 181–191.

